

EVLIYA ÇELEBİ’NİN NESEBİ MESELESİNE DAİR BAZI DÜŞÜNCELER: HZ. ALİ VE AHMED YESEVÎ’YE UZANAN ŞECERESİ BİZE NE ANLATIR?

Some Thoughts on Evliya Çelebi’s Ancestry: What does His Genealogy, Extending to Hazrat Ali and Ahmed Yesevi, Tell Us?

Sadullah GÜLTEN¹

ÖZ

Geliş Tarihi

11.05.2026

Kabul Tarihi

09.06.2026

Yayın Tarihi

30.06.2026

Anahtar Kelimeler

Evliya Çelebi,
Ahmed Yesevî,
Osmanlılar,
Bektaşiler,
Kadıızâdeliler.

Yaklaşık 50 yıl boyunca seyahat eden ve seyahati sırasında görüp yaşadıklarını aktaran Evliya Çelebi’nin hayatı ve seyahatnamesiyle ilgili pek çok çalışma yapılmıştır. Fakat kökleri Germiyan vilayetine uzanan bir ailenin çocuğu olarak İstanbul’da doğan Evliya Çelebi’nin atası olarak kutbu’l-aktâb, sultânü’l-ârifin, serçeşme-i neved u hezâr-pîrân-ı Türkistân olarak tanımladığı Hoca Ahmed Yesevî’yi neden seçtiği sorusu üzerinde durulmamıştır. Bunun yanında Osmanlıların Anadolu’ya gelişini, Osmanlı Devleti’nin kuruluşunu, gelişimini, uzun ömürlü oluşunu, Anadolu, Balkanlar ve İstanbul’un fethi ve iskânını Ahmed Yesevî tarafından Osmanlılara yardım için Anadolu’ya gönderilen Hacı Bektaş Velî ve Sarı Saltık gibi halifeleri üzerinden neden anlatmış olabileceği sorusu da çalışma konusu olmamıştır. İşte bu makalede Safevî mücadelesinin yarattığı gerilimin sonunda değişen dini yapı, Ebusuud Efendi’nin bazı fetvaları, sufilere karşı gelişen Kadıızâdeliler hareketi gibi hususlar da dikkate alınarak Evliya Çelebi’nin yazdıkları üzerinden bu soruların cevapları aranacaktır. Bu çalışma bir taraftan da mütevazı ölçülerde Evliya Çelebi’nin yazdıkları üzerinden onun zihniyet dünyasının tahlilini yapma girişimi olarak kabul edilebilir.

ABSTRACT

Submit Date

11.05.2026

Accept Date

09.06.2026

Publish Date

30.06.2026

Keywords

Evliya Çelebi,
Ahmed Yesevî,
Ottomans,
Bektashis,
Kadıızâdelis.

While extensive research has been conducted on Çelebi’s life and half-century of travels, a critical gap remains regarding his ancestral claims. Specifically, this study addresses two underexplored questions: Why did Evliya Çelebi, born in Istanbul to a family originating from Germiyan, designate Hoca Ahmed Yesevî-whom he lauded as “the pole of poles”, “sultan of the mystics”, and “head of the new spring and the thousand masters of Turkestan” -as his esteemed ancestor? Furthermore, why did he narrate the Ottoman arrival in Anatolia, the foundational development and enduring success of the Ottoman Empire, and the conquest and settlement of Anatolia, the Balkans, and Istanbul through the legacies of Yesevî’s disciples, such as Hacı Bektaş Velî and Sarı Saltık, who were purportedly sent to assist the Ottomans? This article seeks to answer these questions by meticulously examining Evliya Çelebi’s writings, contextualizing them within the socio-religious dynamics of his era. Particular attention will be paid to the evolving religious landscape shaped by the Safavid-Ottoman struggle, the impact of Ebusuud Efendi’s fatwas, and the rise of the anti-Sufi Kadıızâdeliler movement. Ultimately, this research also serves as a modest attempt to analyze Evliya Çelebi’s intellectual framework and worldview as reflected in his travelogue.

¹ Prof. Dr., Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Türkiye, sadullah-gulten@hotmail.com

© Gülten, S. Bu çalışmanın telif hakları yazara aittir.

Bu çalışma [Creative Commons Attribution \(CC-BY\) 4.0 Lisansı](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/) kapsamında lisanslanmıştır.
This study is licensed under a [Creative Commons Attribution \(CC-BY\) 4.0 License](https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/)

1. Giriş

Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyıldaki en özgün ve velut entelektüellerinden biri olan Evliya Çelebi; hafız, edip, şair, hattat, nakkaş ve musikişinas kimliklerini şahsında harmanlamış, ince ruhlu, zarif ve çelebimesrep bir İstanbul efendisidir. Kendisini sıklıkla Evliyâ-yı bî-riyâ olarak tanımlaması, onun hem dervişane alçakgönüllülüğünü hem de hayata karşı benimsediği şeffaf duruşu yansıtır. Ataları, nice şairler ve yazarlar yetiştiren Germiyan vilayetinden kalkıp İstanbul'a gelmişlerdir. Hocası Evliya Mehmed Efendi'den hıfz, Saray-ı Âmire kuyumcubaşısı olan babasından ise hattatlık dersleri almıştır. Enderun'da tahsilini sürdürdüğü yıllarda, güzel sesi dolayısıyla musiki de meşk eder. Silâhdar Melek Ahmed Ağa (daha sonra Paşa), Ruznâmecî İbrahim Efendi ile Hattat Hasan Paşa tarafından bizzat Sultan IV. Murad'a takdim edilmiştir. Padişahın emriyle Kilâr-ı Hâs'ta görevlendirilmesi, onun saraydaki entelektüel ve siyasi muhite nüfuz etmesini sağlamıştır. Saraydaki bu elit muhit, onun edebî kudretini, bilgi birikimini ve görgüsünü belirleyici biçimde arttırır. Sarayda edindiği bilgileri seyahatleri boyunca yeniden kurgulayıp devasa eserine aktarmıştır.

Evliya Çelebi'nin aile geçmişi de onun imparatorlukla olan kopmaz aidiyet bağına güçlendiren unsurlarla doludur. Babası Saray-ı Âmire kuyumcubaşısı Derviş Mehmed Zillî Efendi'dir. Derviş Mehmed, I. Ahmed devrinde Kâbe'nin oluklarını bizzat imal ederek surre emanetiyle Hicaz'a götürmekle kalmamış, Sultan Ahmed Camii'nin kapı ve pencerelerini tezyin etmiştir. Bu sırada I. Ahmed'in takdirini kazanarak musâhib-i şehriyârilîğe kadar yükselir. Annesi ise Abaza asıllı olup I. Ahmed zamanında saraya getirilmiştir. Evliya, bu evlilikten Hz. Hüseyin'in katledilişinin 959. sene-i devriyesinde, 10 Muharrem 1020 tarihinde İstanbul'da dünyaya gelmiştir. Bu sırada evde bulunan ulema ve şeyhler doğan çocuğun talihinin açık olması için türlü dualar etmişlerdir. Evliya'nın seyahatleri boyunca onların himmetini gördüğünü sık sık anlatması, hayatını kutsal bir anlatı etrafında şekillendirdiğini gösterir. Yine Muharrem'in 10. gününde gördüğü meşhur rüyayla seyahatine başlar. Doğum ve seyahate başlama tarihi olarak 10 Muharrem'i vermesi son derece bilinçli bir tercihtir. Seyahati boyunca anne tarafından akrabaları olan Melek Ahmed Paşa, Defterdarzâde Mehmed ve İpşir Mustafa Paşa'nın himaye ve desteklerini gören Evliya, bunun karşılığını eserinde onları överek ödemiştir (Baysun, 1978, s. 400-412; İlgürel, 1995, s. 529-533).

Evliya Çelebi'nin seyahatnâmede başvurduğu abartılı anlatımları, fantastik kurguları ve efsaneleri doğru değerlendirebilmek için onun Osmanlı bürokrasisi ve saray hiyerarşisi içindeki yerine bakmak ve onun bir "nedim" ve "musahip" olduğunu ifade etmek gerekir. Osmanlı yüksek kültüründe nedim, efendisine candan bağlı olan, sır saklayan, her fenden ve ilimden nasibi bulunan, aynı zamanda efendisini eğlendirme ve bilgilendirme misyonunu üstlenen entelektüel bir figürdür. Halil İnalçık (2011; 2009, s. 15), nedimlik kurumunun kökenlerini 11. yüzyıl siyasetnâmelerine ve Mercimek Ahmed'in Kâbusnâme tercümesi gibi eserlere dayandırarak, nedimin has bahçede, işret meclislerinde daima hükümdarlarla beraber bulunan, şiir okuyan ve onlara arkadaşlık eden insan olduğunu belirtir. Dolayısıyla, eserindeki abartılı veya fantastik öğeleri salt birer uydurma veya yalan olarak görmek yerine, paşasını bilgilendirirken aynı zamanda hoşça vakit geçirtmeyi hedefleyen bir saray entelektüelinin bilinçli üslup tercihleri olarak okumak yerinde olur.

Evliya Çelebi ile ilgili literatür genellikle onun eseri üzerinde yoğunlaşır. Hakikaten eserindeki her bir olay, kişi, kahraman, mekân, sofrâ, meze, meyve, şerbet, yol, insan manzaraları, inanç ve ritüeller gibi adeta iğneden ipliğe pek çok konu kaleme alınmıştır. Ancak bu devasa külliyyatı meydana getirmiş olmanın ona yüklediği anlam, onun zihin dünyasının derinliklerinde yatar. Evliya Çelebi'nin eserinde kendi soyuyla ilgili verdiği bilgileri de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Bilindiği üzere o, soyunu kutbu'l-aktâb, sultânü'l-ârifin, ser-çeşme-i neved u hezâr-pîrân Türk-i Türkân olarak tanımladığı Hoca Ahmed Yesevî'ye dayandırır. İşte bu çalışma, Evliya Çelebi'nin, soyunu ortaya çıkartma iddiasından ziyade, soyunu kutbu'l-aktâb, sultânü'l-ârifin, ser-çeşme-i neved u hezâr-pîrân Türk-i Türkân olarak tanımladığı Hoca Ahmed Yesevî'ye neden dayandırma ihtiyacı hissetmiş olabileceğine odaklanmaktadır. Her insan gibi yaşadığı dönemden bağımsız olarak düşünemeyeceğimiz Evliya'nın nesebine dair iddiaları, ilerleyen sayfalarda, Osmanlı-Safevi gerilimi, Ebusuud Efendi'nin fetvaları, Kadızâdeliler hareketi gibi bazı siyasi ve sosyal gelişmelerin yansımaları da dikkate alınarak değerlendirilecektir.

2. Evliya Çelebi'nin Soy Kurgusu: Yesevi-Bektaşî Fukaraları ve Osmanlılar

Atadan dededen Germiyanlı olan Evliya, şeceresini; Derviş Mehmed Zillî Efendi, Kara Ahmed, Kara Mustafa, Yavuz Er, Ece Yakub ve Germiyanzâde Yakub şeklinde sıralar. Fakat Germiyanzâde Yakub'tan hemen sonra karşımıza çıkan kişi, bütün bir Türk dünyasının dinî-tasavvufî hayatında derin ve geniş bir iz bırakması sebebiyle Pir-i Türkistan olarak anılan Hoca Ahmed Yesevî'dir. Evliya, seyahatnâmesinde bu şecereyi şöyle formüle eder;

“Pederimiz Ser-zergerân-ı Dergâh-ı Âlî, yanî Dervîş Mehmed Zillî ibn Kara Ahmed ibn Kara Mustafâ ibn Yavuz Er ibn Ece Yakûb ibn Germiyânzâde Yakûb ilâ Türk-i Türkân Hoca Ahmed-i Yesevî ibn Muhammed Hanefî ve ilâ İmâm Zeyne'l-âbidîn ve ibn İmâm Hüseyin ve ibn İmâm Ali ve Fâtumatü'z-Zehrâ ve bizzât cedd-i izâmımız Hazret-i Risâlet-penâh'tır” (Seyahatnâme, C. 6, s. 133). Seyahatnâmenin çeşitli bölümlerinde, bu bilgileri bazı farklılıklarla sık sık tekrar eder: “Bu hakîrin ecdâdı Türk-i Türkân Hoca Ahmed Yesevî hazretleri”; “Ceddimiz Türk-i Türkân Hoca Ahmed Yesevî hazretlerinin fukaralarından”; “Ceddimiz pîrân-ı Türkistân Hoca Ahmed Yesevî ibn Muhammed Hanefî”; “Bu hakîr-i pür-taksîrin ceddî kutbu'l-aktâb, sultânü'l-ârifin, ser-çeşme-i neved u hezâr-pîrân-ı Türkistân Hoca Ahmed-i Yesevî ibn Muhammed Hânefi hazretleri”; “Tâ ecdâd-ı izâmımız Türk-i Türkân Hoca Ahmed-i Yesevî ibn Muhammed Mehdî'den berü...”. Bu tekrarlar, Evliya'nın Ahmed Yesevî ile kurduğu nesep bağına bilinçli ve stratejik bir biçimde vurguladığını gösterir. Robert Dankoff (2010, s. 43), Evliya'nın şeceresini peygambere kadar değilse bile en azından Ahmed Yesevî'ye kadar izleyebildiğine inanmamızı istediğini belirtse de bu izah, Evliya'nın devasa kurgusunu bütünüyle kavramak noktasında eksiktir. Zira o, hakikaten şeceresini İbn İmâm Ali ve Fâtumatü'z-Zehrâ ve bizzât cedd-i izâmımız Hazret-i Risâlet-penâh diyerek Hz. Peygamber'e kadar uzanan ontolojik bir temele oturtma gayretindedir.

Evliya'nın soyunu dayandırdığı Hoca Ahmed Yesevî (öl. 1166-67), İslam'ı, göçebe ve yarı göçebe Türk boylarının anlayıp hazmedebilecekleri bir hâle getiren ve tasavvufi bir renk taşıyan Türk Müslümanlığı olgusunun ilk ve en önemli temsilcisidir (Ocak, 1999, s. 32). O, günümüzde Kazakistan'a bağlı Sayram kasabasında tahminen 1090'lı yıllarda doğmuştur. Hz. Ali'nin, Havle bint Cafer el-Hanefiye isimli hanımla evliliğinden olan Muhammed Hanefiye'nin (Öz, 2005, s. 534-536) soyundan geldiği kabul edilir. Muhammed Hanefiye, Kazaklar arasında oldukça ünlü olup bölgede onunla ilgili pek çok menkıbe anlatılır (Gülten, 2023, s. 175). Sayram'da Muhammed Hanefiye neslinden gelenlere “hâce” denildiği gibi onlara bağlı olanlara da aynı isim verilir. Hz. Ali soylu Ahmed Yesevî de bu silsileye bağlı olduğu için Hâce Ahmed, Hâce Ahmed Yesevî, Kul Hâce Ahmed şeklinde anılır (Eraslan, 1989, s. 160). Nesebnâmelerde, Ahmed Yesevî'nin Hz. Ali'ye kadar uzanan şeceresi İbrahim Şeyh'ten başlayıp İshak Bab'a oradan İmam Muhammed el-Hanefiye'ye ve Hz. Ali b. Ebû Talib'e kadar detaylıca sıralanır (Saifunov-Sambetov, 2023, s. 283). Ahmed Yesevî'nin nesebinin Hz. Ali'ye kadar uzanması sadece ona has bir anlayış da değildir. Hacı Bektaş Velî, Sarı Saltık gibi erenler de soylarını Hz. Ali'ye bağlarlar. Dahası Anadolu'da teşekkül eden destan kahramanlarından Battal Gazi ve Danişmend Gazi'nin de Ali soylu olduğu destanlarda sık sık vurgulanır. Bu durum, Türklerin İslamiyet'i kabulleri sırasında Hz. Ali ve Ehl-i Beyt'le kurdukları ilişkinin, onları birer kurtarıcı ve meşrulaştırıcı figür olarak benimsemelerinin bir yansımasıdır (Gülten, 2023).

Evliya Çelebi'nin soyunu kutbu'l-aktâb, sultânü'l-ârifin olarak tanımladığı Ahmed Yesevî'ye bağlama girişimi modern tarihçilik açısından pek inandırıcı bulunmaz (Baysun, 1978, s. 400). Gerçekten de babasından sonra Kara Ahmed, Kara Mustafa, Yavuz Er, Ece Yakub ve Germiyânzâde Yakub'la birlikte geriye doğru 5 kişiyi saydıktan sonra, aradaki devasa tarihsel boşluğu atlayarak aniden Türk-i Türkân Hoca Ahmed Yesevî'ye geçmesi ve ondan hemen sonra da yine arada kimseyi vermeden Hz. Ali'nin oğlu Muhammed Hanefiye'yi belirtmesi, biyolojik bir gerçekten ziyade ideolojik bir kurgunun tezahürüdür. Güçlü bir tasavvufi çevre içerisinde yetişen ve tasavvuf kültürüne derin bir ilgi duyan Evliya'nın, Ahmed Yesevî'yi ceddî olarak göstermesi onun zihniyet dünyasıyla son derece uyumludur. Keza, o, mistik bir yolda kendisine rehberlik edecek bir mürşid-i kâmil arayışındadır. 1664'te Uzice'de, 1665'te Kırım'da Halveti zikir ayinlerine katılmış; 1670'te Zarnata'da bir Halveti tekkesi kurup buraya dükkânlar vakfetmiş; Kahire'de kaldığı süre zarfında Nizamiye Halveti tekkesinin yöneticiliğini yapmıştır. Bütün bunlar onun Halvetiye tarikatıyla güçlü bağları olduğunu gösterir. Daha da önemlisi, eserinde iki yerde kendisinden Evliyâ-yı Gülşenî olarak söz etmesidir. Gülşeniye, Halvetiye'nin Mısır kökenli önemli bir koludur. Evliya'nın saraydaki yıllarında musiki hocasının Tokatlı Derviş Ömer Gülşenî olduğu düşünülürse, onun Gülşenî tarikatına intisap ettiği veya en azından bu neşve ile yetiştiği aşikârdır. Bununla birlikte Evliya, dar bir tarikat taassubuna hapsolmemiştir. Karadeniz'deki gemi kazasından sonra iyileşmek için Sarı Saltık tekkesinde sekiz ay geçirmiş, Amasya yakınlarındaki Bektaşî ziyaretgâhı Koyun Baba türbesinde şifa bulmuştur (Dankoff, 2010, s. 143-144). Doğumunda kulağına şeyhler tarafından ezan okunan, sonrasındaysa tasavvufa büyük ilgi duyan ve seyahatleri sırasında Edhemiye, Yeseviye, Kadiriye, Rifâiye, Kübreviye, Nurbahşiye, Sühreverdiye, Zeyniye, Ekberiyeye, Bedeviye, Bektaşiyeye, Mevleviye, Nakşibendiye, Sünbüliye, Şâbâniye, Uşşâkiye ve Gülşeniye gibi pek çok tarikatın tekke, türbe ve ziyaretgâhları hakkında ayrıntılı bilgiler veren Evliya Çelebi, bu mekânlarda konaklayarak şeyh ve dervişlerle yakın ilişkiler kurmuştur.

Onun bu evrensel hoşgörüsü ve tasavvufa duyduğu derin saygı, Ahmed Yesevî'yi neden atası olarak benimsediğini ve Yesevilik'in bir devamı olarak gördüğü Bektaşî dervişlerine eserinde neden geniş ve müspet bir yer ayırdığını açıklasa da bunu sadece tasavvufa duyduğu derin saygıyla sınırlandırmak Evliya'ya haksızlık olur. Öncelikle onun nazarından Ahmed Yesevî'ye ve Yesevi-Bektaşî fukaralarına bakmak yerinde olur: Her fırsatta Ahmed Yesevî'den cediti olarak bahseden Evliya Çelebi, Osmanlı ailesinin Anadolu'ya gelişinin Ahmed Yesevî'nin izni ve himmetiyle gerçekleştiğini belirtir: “İbtidâ tülûları Mâverâü'n-nehir'den Âl-i Osmân'ın cediti Süleymân Şâh ile Mâverâü'n-nehir'de diyâr-ı Mâhân'dan Türk-i Türkân Hoca Ahmed-i Yesevî izniyle 1.700 aded taallukâtı ile ibtidâ diyâr-ı Rûm'a kadem basar” (Seyahatnâme, C. 4, s. 12-13). Anadolu'ya gelip devleti kuran Osmanlılar, sonrasında da Ahmed Yesevî'nin himmetini görmeye devam edeceklerdir. Öncelikle, “70 aded kibâr-ı evliyâullah Horasân'da Yesu şehrinde Türk-i Türkân Hoca Ahmed-i Yesevî hazretleri huzurunda” devletin uzun ömürlü olması için hayır dua ederler (Seyahatnâme, C. 3, s. 17). Bu arada Evliya'nın sözünü ettiği Mâhân, İran'ın güneydoğusundaki Kirman Eyaleti'nde bulunan tarihî bir şehirdir. Bazı Osmanlı tarihlerinde onların ilk tarih sahnesine çıktığı yer olarak zikredilir (Anonim Tevârih-i Âl-i Osman, 1992, s. 8). Fakat tarihlerde Ahmed Yesevî'ye dair herhangi bir bilgi yer almaz.

Ahmed Yesevî, Osmanlıları devlet kurmaları için Anadolu'ya gönderdikten sonra onlara yardım etmeleri için Hacı Bektaş Velî, Sarı Saltık ve Osman/Otman Baba gibi dergâhında irşat ettiği erenleri de Anadolu'ya gönderir. Şöyle der; “Cedd-i izâmımız Türk i Türkân Hoca Ahmed Yesevî hazretleri Horasân'dan halifesi olan Hacı Bektaş-ı Velî'yi 300 fukarâsıyla sâhib i seccâde edüp def ü kudüm ve âlem ü çırâğ verüp ‘Var Orhân Beğ ile Rûm fâtihi ol ya Bektaş’ deyü nefes edüp Hacı Bektaş-ı Velî 300 er ile Horasân'dan Orhân Gâzî'ye gelüp mülâkât olduğu gibi Bursa üstüne gelüp feth etdiler” (Seyahatnâme, C. 1, s. 37). Başka yerlerde bunu, “Ol sene Sultân Hacı Bektaş Velî-i Horasanî cedd-i izâmımız Türk-i Türkân Hoca Ahmed-i Yesevî izniyle Horasan'dan diyâr-ı Rûm'a gelüp Âl-i Osmân'ın ibtidâ-i tulûunda Ertuğrul'a ve Osmâncığa imdâd etmeğe geldikde...” (Seyahatnâme, C. 5, s. 32); ve “...700 fukarâsıyla Hacı Bektaş-ı Velî'yi Devlet-i Âl-i Osmân'a muîn ü zahîr ola deyü gönderüp Osmân Beğ merhûm olup Orhân Gâzî ile Hacı Bektaş-ı Velî Bursa fethinde bulunup Bursa'nın fethine ve Osmâncığın mevtine târîh feth-i Bursa lafzı vâkı olmuşdur” (Seyahatnâme, C. 3, s. 17) diyerek az bir farkla tekrarlar.

Anlaşılaçağı üzere seyyahımızın cediti Ahmed Yesevî, devlet kurmaları için Osmanlı ailesini Anadolu'ya gönderdiği gibi devletin kuruluş aşamasında, yani ibtidâ-i tulûunda, Ertuğrul ve Osman'ın yardımına halifelerini de göndermiştir. Evliya Çelebi'nin imasına göre Ahmed Yesevî, Osmanlı ailesinin eliyle Anadolu'da bir Türk devletin kurulacağını ve bu devletin uzun ömürlü olacağını zaten bilmektedir. Hacı Bektaş Velî vilayetnâmesinde de Tanrı'dan Hz. Muhammed'e ondan da erkânla Hz. Ali'ye geçen taç, hırka, çerağ, sofrâ, âlem ve seccadeden oluşan emanetlerin Ahmed Yesevî tarafından yine kendisi gibi Ali soylu halifesi Hünkâr Hacı Bektaş Velî'ye teslim edildiği anlatıldıktan sonra, “Var seni Rum'a saldık...”, diyerek onu Anadolu'ya gönderdiği belirtilir. Fakat bu kısımda Osmanlılardan, Osmanlı sultanlarından ve onlara yardım bahsinden söz edilmez. Ancak vilayetnâmenin ilerleyen sayfalarında Hacı Bektaş Velî'nin Osman Gazi'ye kılıç kuşatıp dua ettiği ve gazaya gönderdiği anlatılır (Vilayetnâme, 1958, s. 16, 76). Evliya Çelebi, Osmanlılarla ilgili anlattığı bu kısımları ya gördüğünü bildiğimiz fakat elimizde olmayan Ahmed Yesevî menakıbnâmesinden (Seyahatnâme, C. 2, s. 25) almış ya da Hacı Bektaş Velî veya Hacı Sultan menakıbnâmelerinde Ahmed Yesevî ve Osmanlılarla ilgili bilgilerden hareketle kendisi kurgulamıştır. Ayrıca bu kurguda Yesevi-Bektaşî şeyh ve dervişlerinden elde ettiği bilgilerin de etkisini unutmamak gerekir.

300 veya 700 dervîşiyile Osmanlılara yardıma gelen Hacı Bektaş Velî, Osmanlı sultanlarıyla pek çok yeri özellikle Rumeli'ni fetheder. Böylece Ahmed Yesevî'nin “Var Orhân Beğ ile Rûm fâtihi ol ya Bektaş” sözü de yerde kalmamış olur. Rumeli'nin fethinden sonra Hacı Bektaş Velî dervîşlerinin tamamını bölgenin dört bir tarafına irşat için görevlendirir. Her biri kurduğu zaviyeler vasıtasıyla bölgeyi Türkleştirip İslamlaştırır. Onların gazalardaki desteklerinin yanı sıra, Evliya Çelebi'ye göre, Osmanlı askeri sisteminin bel kemiğini meydana getiren yeniçeri ocağının kurucusu da Hacı Bektaş Velî'den başkası değildir. Orhan Bey tarafından Hacı Bektaş Velî'ye hibe edilen gençler Hacı Bektaş'ın terbiyesinden geçtikten sonra tekrar ona hediye edilir. Çelebi, “Bu takdîrce yeniçerinin ve acemî oğlanlarının pîrleri Hacı Bektaş-ı Velî'dir” diyerek konuyu sonlandırır (Seyahatnâme, C. 1, s. 250). Erken dönem Osmanlı kroniklerinde yeniçeri ocağının kuruluşu esnasında Hacı Bektaş Velî'nin duasının alındığına dair rivayetler mevcuttur. Evliya Çelebi'nin bu tarihsel kurguyu tahkim ederken beslediği temel referans kaynakları bu tarihler olmalıdır.

Evliya Çelebi'nin Hacı Bektaş Velî'den sonra eserinde en çok zikrettiği Bektaşî dervîşi ise Sarı Saltık'tır. Bozacı esnafının Sarı Saltık'tan pîrleri olarak bahsetmelerine kızarak şöyle devam eder; “Anlar sâdât ı kirâmdan bir ulu

sultân idi. Bu hakîrin ecdâdı Türk i Türkân Hoca Ahmed Yesevî hazretlerinin halifesidir. Kim ism-i şerîfleri Muhammed-i Buhârî'dir. Kim hasîb ü nesîb ırk-ı tâhirdendir. Lâkin pîr-i Türkân Hoca Ahmed Yesevî hazretleri, Hacı Bektaş-ı Velî i Horasânî hazretlerin irşâd edüp Rûm'a, Selçûkiyân'a gönderdikde, hikmet-i Hudâ, Rûm'a Osmâncık asrında gelüp Orhân Gâzî'yle gazâ edüp yeniçeri askerinin tertib eyledi. Bادهu ceddimiz pîrân ı Türkistân Hoca Ahmed Yesevî ibn Muhammed Hanefî, Hacı Bektaş-ı Velî'ye imdâd için Muhammed-i Buhârî'ye, 700 âdem Horasân erenlerinden verüp..." (Seyahatnâme, C. 1, s. 347). Ez-cümle seyahatnâmede Yesevi dervişleri olarak yer alan Asumanî Dede, Avşar Baba, Davud Baba, Akyazılı Sultan, Geyikli Baba Sultan, Gıgıç Dede Sultan, Horosî Dede, Şeyh Çin Osman/Emirci Sultan, Şeyh Nusret, Şeyh Dede, Pertevî Sultan, Batova Sultân ve Osman Baba Sultan'ın adlarının geçtiği her yerde aynı tonda benzer vurguları tekrar eder. Bunlarla ilgili bilgileri vermek çalışmanın konusu olmadığı için bu bahsi Horosî Dede ile kapatalım. Evliya'ya göre, İstanbul'un fethinde de Yesevilerin payı vardır. Şehrin kuşatılması sırasında "Asâkir-i İslâm içre şeb [u] rûz yigirmi dörd sâatde yigirmi dörd kerre bâng-i horos urup; Kum yâ gâfilûn/Kalkın ey gafiller!" diye bağırarak askerleri harekete geçirir (Seyahatnâme, C. 1, s. 42).

Âdeta bir dantela ustası gibi seyahatnâmenin muhtelif yerlerinde ilmek ilmek dokuyarak Osmanlı ailesinin Anadolu'ya gelişi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, gelişimi, uzun ömürlü oluşu, Anadolu, Balkanlar ve İstanbul'un fethi ve iskânı, yeniçeri ocağının kurulması gibi pek çok hususu Yesevi-Bektaşî fukarasına bağlayan Evliya Çelebi, eserinde ceddî Ahmed Yesevî'nin yolunda olan Yesevi-Bektaşî dervişleriyle ilgili övgü dolu sözler eder. Örneğin Melek Ahmed Paşa'nın sarayında paşayla devlet işlerini görüşürken ansızın içeriye Derviş Sünneti adında bir Bektaşî girer. Hoca Ahmed Yesevî yolunda bir Bektaşî fukarası olan Derviş Sünneti yalın ayak, başıkabak, kirlî görünüşlü ancak yüzü gözü nur içinde, tatlı sözlü, zarif, nezafet, fesahat, belagat ve izan sahibidir. Ayrıca inci gibi konuşan bir zattır. Mehmed Şah Dede tekkesinin şeyhi Mustafa Dede de hoş meşrepli, hâl ve ilim ehli, sohbeti manalı ve tatlı, söz sahibi, hafif ruhlu, güzel ahlak sahibi, cömert bir şahsiyettir. Hazret-i Ebar-rûh tekkesinin şeyhi de onlardan aşağı kalmaz. O da tekkeyi ziyarete gelenlerin yoluna canını feda eden, hüsn-i ülfet ile bezenmiş güzel huylu bir dervîştir. Dahası onların her birini ehl-i sünnet ve'l-cemaat mümin ve muvahhid canlar olarak tanımlar. Kelîğra Sultan tekkesindeki dervişler mescitlerinde beş vakit namaz kılarlar. Koyun Baba tekkesindekiler Hakk'ı bilen ve ehl-i sünnet ve'l-cemaat namaz kılan insanlardır. Memi Baba Sultan tekkesinde bulunan Bektaşî dervişleri de beş vakit ibadetle meşgul olan ehl-i sünnet ve'l-cemaat canlardır. Erbain Dağı'nda bulunan Baba Sultan tekkesindeki dervişler de yemekten sonra namaz kılıp zikirle meşgul olurlar. Eskişehir'deki Seyyid Battal Gazi tekkesinde bulunan dervişler de ehl-i sünnet ve'l-cemaat kişilerdir. Abdal Musa tekkesinde bulunan dervişler de gece gündüz ilimle ve ibadetle meşgul olan ehl-i sünnet ve'l-cemaat dervişlerdir. Sultan Velîyullah tekkesinde bulunan dervişler de ehl-i sünnet ve'l-cemaat, pak mezhep, pak itikat olmakla birlikte; tekkenin şeyhi Arslan Dede hafız olup Davud orucu tutan bir candır. Yine Kasr-ı Ayn tekkesinde bulunan dervişler de ehl-i sünnet ve'l-cemaat olup bu dervişlerin kimi ders yapmakla kimisi de Kuran okumakla meşguldür (Hayat, 2024). Bektaşîleri ehl-i sünnet olarak gösterse de onların ehl-i sünnet olmamaları Çelebi için bir mana ifade etmez. Hazret i İmam Rıza makamında karşılaştığı Bektaşîler ehl-i sünnet olmamalarına rağmen onlarla ilgili şunları yazar; "...her biri birer bâğın güli ve hıyâbânın sünbülü hezârfen ve tekâmîl i fûnûn etmiş {zû-fûnûn} mümin ü muvahhid cânlardır, ammâ ehl i sünnet değillerdir." (Seyahatnâme, C. 4, s. 188).

Hazret i İmam Rıza makamında karşılaştığı Bektaşîlerin ehl-i sünnet olmamalarına rağmen onları şeksiz şüphesiz iman eden ve tevhid inancını benimseyip şirkin her türlüşünden uzak duran mümin ü muvahhid olarak tanımlamış olmasına dikkat çekmek isterim. Onlar ehl-i sünnet olmasalar bile şeksiz şüphesiz iman eden ve tevhid inancını benimseyip şirkin her türlüşünden uzak duran canlardır. Bu bağlamda Çelebi'nin Bektaşîleri ehl-i sünnet anlayışına bağlı olarak göstermesini dikkatli bir şekilde değerlendirmek gerekir. Bektaşîler arasında anlatılan pek çok efsaneye bir Bektaşî gibi tereddütsüz inanması, Bektaşîlere karşı sübjektif davranmış olabileceği ihtimalini doğurur (Maden, 2013, s. 32). İşte tam da bu noktada Evliya Çelebi'nin Yesevi-Bektaşî dervişlerine yüklediği misyonu gözden geçirmek yerinde olur. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Osmanlı ailesinin Anadolu'ya gelişi, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, gelişimi, uzun ömürlü oluşu, Anadolu, Balkanlar ve İstanbul'un fethi ve iskânı, yeniçeri ocağının kurulması gibi pek çok hususu Yesevi-Bektaşî fukarasına bağlayan Evliya Çelebi'nin, onları ehl-i sünnet çizgisinin dışında göstermesi de pek mümkün değildir.

Öte yandan onun zihniyet dünyasında Bektaşîler, atası Hoca Ahmed Yesevî yolundaki fukaralardır. Her biri onun dergâhında yetişmiş, ardından halifeleri olarak yine onun tarafından Anadolu'ya gönderilmişlerdir. Dolayısıyla onları ehl-i sünnet çizgisinin dışında göstermek Hoca Ahmed Yesevî'yi de töhmet altında bırakacak bir husustur. Bir yolculuğu sırasında kendisine şarap ikram edilmesine karşı gösterdiği tepki bize yukarıda bahsedilen konuyla alakalı

bazı ipuçları verir: “Hân hakîre şarâb ı nâb teklîf etdi” diye başlayıp “Bu hakîr eyitdim ‘Vallahi ve billahi ve tallahi Hazret-i Alî’nin pâk rûhiyçün bu âna dek anadan müştakk olalı muharremât, mükeyyefât, muâcenât [ve] müskirâtdan bir şey müyesser olmamışdır. Tâ ecdâd-ı ızâmımız Türk-i Türkân Hoca Ahmed-i Yesevî ibn Muhammed Mehdî’den berü ecdâdlarımızdan şarâb [u] mükeyyefât yimiş içmiş yokdur. Bizi meclis i hâssınızda mazûr edüp afv ile muâmele buyu-run’ deyü ricâ etdim” diye devam eden kısımda, “Tâ ecdâd-ı ızâmımız Türk-i Türkân Hoca Ahmed-i Yesevî ibn Muhammed Mehdî’den berü ecdâdlarımızdan şarâb [u] mükeyyefât yimiş içmiş yokdur” (Seyahatnâme, C. 2, s. 128), şeklindeki ifadesiyle Hacı Bektaş Velî, Sarı Saltık gibi Ali soylu erenleri de içine alan geniş bir çerçeve çizer. Aslında onun “Sünni bir Müslüman, bir Osmanlı Türkü, bir İstanbullu ve Osmanlı sarayında eğitim görmüş biri” (Dankoff, 2010, s. 69), olduğu gerçeği göz önünde bulundurulursa söylediklerini anlamlandırmak hiç de zor değildir. Keza neredeyse devletin kurulmasını Yesevi-Bektaşilere bağlayan biri olarak böylece hem Bektaşilere hem de kendisine yönelilecek eleştirilere de kapıyı kapatır.

Evliya’nın Osmanlı ailesinin Anadolu’ya gelişinden, devleti kurup imparatorluk hâline dönüştürmelerine kadar pek çok hususu Yesevi-Bektaşî fukaralarına bağlayıp onları övmesinin ve ehl-i sünnet çizgisinde göstermesinin diğer bir sebebi ise zamanın ruhuyla, açık bir ifadeyle 17. yüzyılın siyasi ve kültürel atmosferiyle ilgilidir. Osmanlı-Safevi mücadelesinin yarattığı gerilimin sonunda değişen dini anlayış, Ebusuud Efendi’nin mutasavvıflara karşı katı tutumu ve Kadızâdelilerin sufleri hedef alan görüşleri, Evliya’yı, hem kendi kurgusuna hâle getirmemek adına hem de devleti kuran, büyüten, genişleten Bektaşileri koruma dürtüsüyle hareket etmeye zorlamış olmalıdır.

3. Zamanın Ruhu yahut Evliya Çelebi’nin Zamanı

Evliya’nın yaşadığı dönem Osmanlı’nın zor yıllarıdır. Bir taraftan 16. yüzyılın ortalarından itibaren başlayıp bir türlü bitmek bilmeyen Osmanlı-Avusturya ve Osmanlı-İran savaşları, ilk emareleri aynı yüzyılın sonlarında görülüp Celalî isyanları ile zirveye ulaşan şiddet sarmalı, asayişin bozulması, nüfus baskısı, iklim değişikliği, kuraklık, kıtlık ve bunlara bağlı salgın hastalıklar toplumu sarsarken bir taraftan da aşağıda değinileceği üzere İstanbul’da fakihler ve sofular arasında derin bir kavga yaşanmaktadır. Bu sırada nizâm-ı âleme ihtilal ve reaya ve berayaya infial geldiğinin farkında olan devlet adamları ve ulema, devleti bu buhranlı günlerden kurtarmanın yollarını aramaktadırlar. Yazdıkları eserlerde devlet adamlarından Osmanlı Devleti’nin asr-ı saadeti olarak kabul edilen Kanunî Sultan Süleyman dönemine yani kanun-ı kadime dönülmesini isterler (Öz, 1997). Onların eleştirdiği kurumların başında ulema kurumu da gelir. Hemen hemen bütün siyasetnâme yazarları ulemanın durumunu tenkit edip devletin kurtulma reçetelerinin başında ulema kurumunun ihya edilmesini ekler (Zilfi, 2008, s. 9). Literatüre bir siyasetnâme yazarı olarak geçmese de Melek Ahmed Paşalı olarak bilinen seyyahımızın özel görüşmelerinde -örneğin yukarıda Melek Ahmed Paşa’nın sarayında paşayla devlet işlerini görüşürken ansızın içeriye Derviş Sünneti’nin girdiği anlatılmıştı- hamisi Melek Ahmed Paşa’ya hem sadrazamlığı hem de sair görevleri sırasında gezip gördüğü yerlerde karşılaştığı olayların iç yüzünü anlatmış olabileceğini tahmin etmek zor değildir. Zaten bunun ipuçları seyhatnâmede bulunur. Seyhatnâmesinde devlet adamlarının durumunu, tavırlarını, isyanlar ve haksız uygulamalardaki rollerini yazarken onları eleştirmekten geri durmaz. Üstelik siyasetnâme yazarları gibi devlet adamlarına Kanunî dönemini örnek gösterir (Dankoff, 2010, s. 129, 135).

Evliya Çelebi döneminin en hararetle tartışmaları İstanbul’da yaşanır. Adını IV. Murad dönemi vaizlerinden Kadızâde Mehmed Efendi’den (öl.1635) alan Kadızâdeliler, Hz. Peygamber döneminden sonra ortaya çıkan birtakım âdet ve uygulamaları bidat olarak nitelemişler ve bunları şiddetle reddetmişlerdir. Onlar semâ ve devran, akli ilimlerin tahsili, ezan, mevlid ve Kuran’ın makamla okunması, tasliye ve tarziye, türbe ve kabir ziyareti, cemaatle nafilâ namaz kılınması, tütün ve kahve içilmesi, musâfaha ve inhinâ gibi pek çok konuda olumsuz tavır almışlar ve bunların tamamını bidat ve haram saymışlardır (Zilfi, 2008; Bilkan, 2016, 115 vd). Evliya Çelebi, Kadızâdeli hareketini başlatan Kadızâde Mehmed Efendi’yi “ulemâ-yı zâhirden” olarak tanımlayıp şöyle devam eder; “kâhice ehl-i tevhîd sofıyyûna taşcuğaz atardı. Anlar da ana nisbet tahta kakardı.” Evliya’nın anlatımına göre Kadızâde Mehmed Efendi, Sultan Murad’la Bağdad seferine giderken Mevlâna türbesini ziyaret etmemiş, sultanın “Bire meded şeyhi çağırın gelüp bu nây [u] kudümü dinleyüp semâ [u] safâyı görsün” diye haber salmasına, gelmezse ayağını kırmakla tehdit etmesine rağmen türbeyi ziyaret etmeyip İstanbul’a dönmüştür. Evliya, onun türbeyi ziyaret etmemesine herhangi bir yorum yapmazken, onu “fesâhat ü belâğat ve zekâvet [ü] necâbet ve fıkır [ü] firâset ve talâkat-ı lîsân ol asırda bir kimesneye müyesser olmamış idi” diyerek takdir de eder (Seyahatnâme, C. 1, s. 187).

IV. Murad dönemindeki bu tartışmaların ayak sesleri adeta I. Selim döneminde duyulmaya başlamıştır. Safevi şeyhleri Cüneyd ve Haydar’la başlayıp Şah İsmail’le nihayete eren Safevi tarikatının devletleşme sürecinde

Osmanlıların sert önlemler aldığı bilinmektedir. Safevi tehlikesi ve tehdidine karşı Anadolu’da ve Balkanlarda faaliyet gösteren dailerin propagandalarına ancak hadis-tefsir merkezli bir eğitimle karşı çıkılabileceği düşüncesiyle medreselerin sayısı artmıştır. Sonuçta, süreç Osmanlı ulema ve entelektüel çevrelerin katı bir dini anlayış benimsemelerine kadar varır. Feridun Emecen’in ifadesiyle (2009, s. 413), “Safevi tehdidini önlemesi ve onlara karşı ileride Osmanlı dini düşüncesinin sınırlarını tayin edecek ölçüde katı Sünni anlayışı öne çıkarması aynı zamanda siyasal ve sosyal hayatta da mühim bir dönüşümün habercisi olmuştur.” Böylece Osmanlı Devleti’nin dini anlayışında ciddi bir kırılma meydana gelir. Yavuz Sultan Selim döneminde başlayan dini dönüşüm emareleri Kanunî Sultan Süleyman döneminin güçlü Şeyhülislam’ı Ebusuud Efendi’yle ete kemiğe bürünür. Onun Kızılbaş zümrelere karşı sert fetvalarının ötesinde iş Yunus Emre ve Sarı Saltık gibi iki büyük mutasavvıfa kadar varır.

Evliya Çelebi, Ebusuud Efendi’nin, ulemâ-yı zâhirden olmağile ehl-i tevhîde tan ettiğini kaydedip ardından da ahir ömründe tasavvufa meylettığını eklese de (Seyahatnâme, C.1, s. 195), tasavvufa meylettığı ifadesi gerçeği yansıtmaz. O, ömrünün sonuna kadar tekkelerde Yunus Emre’nin şiirlerinin okunması ve suflerin devranı gibi pek çok ritüele karşı çıkmıştır. Hatta kafirlerin horoz tepmesine benzettiği devranı ibadet olarak gören sufleri mürtet ilan etmiştir (Akgündüz, 1994, s. 363). Şimdi Ebusuud Efendi’nin Yunus Emre ve Sarı Saltık’la ilgili fetvalarına bakabiliriz. Yunus Emre’ye ait;

“Cennet cennet dedikleri

Bir ev ile birkaç huri

İsteyene ver sen anı

Bana seni gerek seni²”

şiirinin okunup okunmayacağı sorusuna, “Evzâ ve akval-i mezbure kemâl mertebe fuhuş olduğundan gayrı, cennet hakkında söyledikleri kelime-i şenia küfr-i sarıhtır. Katilleri mubahtır”, diyerek sert bir hüküm verir. Açık bir ifadeyle söylemek gerekirse, Yunus’un cennet hakkında söylediklerini küfür olarak kabul edip bu sözleri tekrarlayanların öldürülmesine hükmeder. Evliya Çelebi’nin Ebusuud Efendi gibi düşünmediği açıktır. Nitekim Larende’yi ziyaretinde Yunus Emre’den bahseden Evliya Çelebi, onu evliyâullâh arasında sayıp hakkında şunları yazar; “Kirişçi Baba câmiinde Yûnus Emrem hazretleri merkadi, Türkîce tasavvufâne ebyât [u] eşâr-ı ilâhiyyâtı meşhur-ı âfâkdır. Ve binden mütecâviz kibâr-ı evliyâullâhlârin âsîtânesine bu âsî yüzüm sürüp rûhâniyyetlerinden istimdâd taleb etdik” (Seyahatnâme, C. 9, s. 155; Aköz vd, 2021, s. 107). Tartışmalı olmakla birlikte, Sarı Saltık’la ilgili olarak Kanunî’nin “Sarı Saltık didikleri şahıs evliyâullahdan mıdır?” sorusuna, Ebusuud Efendi’nin “Riyazet ile kadid olmuş bir keşiştir” (Okıç, 1952, s. 55; Ocak, 2002, s. 72-73), diye cevap verdiği belirtilir. Yukarıda da ifade edildiği gibi, Evliya Çelebi’ye göre Sarı Saltık, “sâdât-ı kirâmdan bir ulu sultân ve hasib ü nesib ırk-ı tâhirdendir.” Ayrıca Osmanlı Devleti’nin kuruluşunda canla başla mücadele eden ve bu uğurda sultanlarla gazalar edip kaleler ele geçiren Yesevi-Bektaşî fukarası bir alperendir.

Evliya Çelebi, Yunus Emre ve Sarı Saltık’la ilgili kısımlarda Ebusuud’un bu fetvalarına belki de bilmediği için atıf yapmaz. Yahut bu fetvaları bildiği için onun ahir ömründe tasavvufa meylettığını ekleyip sevmediği mutasavvıflara benzeterak ondan bir nevi intikam alır. A. Yaşar Ocak ise (2002, s. 74) Evliya Çelebi’nin Ebusuud’un Sarı Saltık’la ilgili bu fetvasından haberdar olduğu kanaatinde. O, Evliya’nın, “... Aziz hakkında münkirin nice kâl ü kâl idüp Saltık nâmında bir rahip deyu iftira eylemiş ve âsim olmuşlardır... Sarı Sultan Hazretleri hakkında her kim şüphe iderse neûzu billâh âsim ve günahkâr olur” ifadesini Ebusuud’un ruhaniyetine sitem olarak yorumlar. Bu ince ve ironik göndermeler Evliya’nın kişiliğiyle de oldukça uyumludur. Zira o, dönemin sosyal, kültürel ve siyasal şartlarını göz ardı edebilecek bir durumda olmadığı için pek çok konuda açık eleştiride bulunmaktan kaçınır. Örneğin Kâtip Çelebi, Bahâyî Efendi, Solakzâde Mehmed, Naîmâ, Şeyhülislam Yahya gibi bazı âlim, şair ve devlet adamları Kadızâdelilere açıkça cephe alırken o yine suskun görülür. Üstelik Kadızâde Mehmed Efendi’yi, ulemâ-yı zâhirden olarak tanımlayıp hakkında “kâhice ehl-i tevhîd sofıyyûna taşcuğaz atardı. Anlar da ana nisbet tahta kakardı.” demesine rağmen onu “fesâhat ü belâğat ve zekâvet [ü] necâbet ve fıkır [ü] firâset ve talâkat-ı lisân ol asırda bir kimesneye müyesser olmamış idi” diyerek takdir eder. Gezdiği her yerde türbeleri ziyaret edip bu ziyaretleri büyük bir coşkuyla anlatan Çelebi, onun Mevlâna türbesini ziyaret etmemesini de eleştirmez. Fakat 1655 yılında

² Yunus Emre’nin bu şiirinin benzerine Ahmed Yesevî’nin hikmetlerinde de rastlanır. (Tosun-Ersaslan, 2019, s. 164.)

Ne cennetine gireyim, ne hurileri göreyim,
Onu bunu neyleyeyim, bana Seni gerek Seni,

Bitlis Hanı'nın kütüphanesinde yapılan müzayedede Kadızâdelilere mensup birisinin Şehnâme yazmasını tahrip etmesi karşısında çileden çıkar. Yıllardır beklediği fırsatı yakalamışçasına içindekileri sayıp dökmeye başlar. Onun ifadesiyle Kadızâdeli, “Bir mürâî mutaassıbîn ü sabî-perest yanî mahbûb-dostların Kadızâdeli fırkasından geçinen bir nâmerd-i zemmâm ü nemmâm ve fassâl u deccâl u ribâ-hor u cüvân-dost ve cüvân-merg afacan u mezmûm cehele-i cihân olan bir hümel ü mühmel ü müstamel ve mânend-i nuhtâ-güm(?) tâife-i münkerinden...” biridir.

Tabii ki, Bitlis'te rastladığı Kadızâdeli hakkında söylediklerini bütün Kadızâdeliler için düşünüp düşünmediğini bilmek oldukça zor. Fakat Kadızâdeli fırkasından geçinen diye başlayıp onunla ilgili ağır ifadeler kullanmış olması bu zihniyete karşı olduğunu açıkça gösterir. Dahası tasavvufa meyli ve sûfilerle yakın dostluğu da Evliya Çelebi'nin zihniyet dünyasıyla Ebusuud ve Kadızâdelilerin zihniyet dünyasının taban tabana zıt olduğu anlamına gelir. O, Larendeyi ziyaretinde Yunus Emre'yi evliyâullâh arasında sayıp, Ebusuud'un kâfir ilan ettiği şahsiyetten manevi medet umar. Ebusuud'un bir keşiş olarak tanımladığı Sarı Saltık'ı ise sâdât-ı kirâmdan bir ulu sultân ve Osmanlı'nın kuruluşunda gazalar eden bir alperen olarak yüceltir. Ayrıca Ebusuud'un fetvalarına doğrudan karşı çıkmak yerine, zekice bir manevrayla onun ahir ömründe tasavvufa meylettığını yazıp ondan edebi bir intikam da alır. Ocak'ın yerinde tespitiyle, “Sarı Sultan Hazretleri hakkında her kim şüphe iderse neûzu billâh âsim ve günahkâr olur”, cümlesi Ebusuud'a örtük de olsa bir sitemdir. Aslında bütün bu anlattıklarımızı Dankoff'un (2010, s. 106) şu cümlesi özetler: “İster Yahudiler ister Şiiler, isterse Sünniler söz konusu olsun, Evliya'nın her zaman eleştirdiği şey bağnazlıktır.”

4. Sonuç

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâme adlı muazzam eseri, yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nun 17. yüzyıldaki fiziksel coğrafyasını değil, aynı zamanda yazarının zihin dünyasını, korkularını, özlemlerini ve imparatorluğun geçirdiği travmatik sosyolojik dönüşümleri anlamak için de eşsiz bir kaynaktır. Soy kurgusunu ve Yesevi-Bektaşilere yönelik ifadelerini bu bağlamda okumak gerekir. Nitekim Ebusuud Efendi'ye yönelik ironisini/sitemini, Kadızâdelilere duyduğu öfkelerini, Hoca Ahmed Yesevî üzerinden Ehl-i Beyt'e uzanan nesep kurgusu ve Yesevi-Bektaşi dervişleriyle ilgili övgü dolu sözleri birlikte değerlendirildiğinde karşımıza sıradan bir seyyah değil, yüksek şuurda sahip bir aydın portresi çıkar. Evliya, Osmanlıların Anadolu'ya gelişinden devletleşmelerine kadar pek çok gelişmeyi Yesevi-Bektaşi şeyh ve dervişlerine bağlar. Bu anlatı, kanaatimce, dönemin Safevi tehdidiyle güçlenen, Ebusuud'un fetvalarıyla kurumsallaşan ve Kadızâdelilerle toplumda yayılan kuralcı İslam anlayışına karşı örtük bir eleştiridir. Dönemin siyasi ve kültürel atmosferi nedeniyle bu anlayışa açıkça cephe almak tehlikeli olduğundan, eleştirisini soyunu Ahmed Yesevî'ye bağlayıp üstelik devletin asıl kurucuları olarak Ahmed Yesevî dergâhında yetişen Yesevi-Bektaşi şeyh ve dervişlerini göstererek zekice icra eder. Evliya'ya göre Yesevi-Bektaşiler yüzü gözü nur içinde, zarif, fesahat ve belagat sahibi, devletin kuruluş harcını karan birer bâğın güli ve hıyâbânın sünbülü iken, Bitlis kütüphanesi hadisesinde şahısladığı Kadızâdeli zihniyeti ise ikiyüzlü, yobaz, sanat düşmanı, fesatçı, sahtekâr ve Osmanlı'nın evrensel kültürünü tahrip eden bir kitledir. Devlet adamlarının nizâm-ı âleme ihtilal geldi diyerek idari ve askeri reform çağrısı yaptığı bir çağda, o, Yesevi-Bektaşi kurgusu üzerinden Osmanlılara kültürel ve manevi bir restorasyon, bir nevi “kuruluş ayarlarına dön” çağrısı yapar. Onun mesajına göre Osmanlı'yı Osmanlı yapan, dogmatik ve şekilci bir anlayış değil, şeyhlerin, dervişlerin, alp-erenlerin omuzlarında yükselen, tasavvufun estetiğiyle yoğrulan geniş meşrepli ve kucaklayıcı kurucu felsefedir. Karşılaştığı Bektaşi şeyh ve dervişlerini ehl-i sünnet çizgisinde göstermesi de bu büyük kurgunun bir parçasıdır. Dolayısıyla, Evliya Çelebi, imparatorluğun 17. yüzyıldaki hâlimden estetik, hoşgörü ve maneviyatla parlayan mazisine dönmesini isteyen ve bu uğurda soyunu inşa eden bir entelektüeldir.

Diğer taraftan, 17. yüzyıl insanı olan Evliya Çelebi, 12. yüzyılda yaşamasına rağmen düşünceleriyle günümüz insanına bile seslenen kutbu'l-aktâb, sultânü'l-ârifin, ser-çeşme-i neved u hezâr-pîrân, Türk-i Türkân Hoca Ahmed Yesevî üzerinden hem Osmanlı'ya hem de günümüz devletlerine gelecek vizyonu çizer. Çünkü o, Türklere anlayacakları şekilde İslam'ı anlatmış, onların İslam'ı daha iyi kavramaları için Yesevilik adıyla kurduğu tarikatın adap ve erkânını basit ve yalın bir Türkçeye büründürüp sunmuştur. Türkçe düşünüp Türkçe söylemiş ve Türkçe yazmıştır. Dilden dile aktarılan hikmetleri, Yunus Emre'nin dilinde Anadolu'da yeniden neşvünema bulmuştur. Bu bağlamda, Evliya Çelebi, Türklerin/Osmanlıların Yesevî'nin cübbesinden çıktığını fark eden ilk kişidir (Gülten, 2026, s. 113). Evliya Çelebi'nin, Yesevi-Bektaşi şeyh ve dervişlerine yüklediği bu misyon çerçevesinde onların Türklüklerine yaptığı vurguyu da ıskalamamak gerekir. Keza her iki tarikatın da isim babası Türk olduğu gibi hem Yesevilikte hem de Bektaşilikte Türk hars ve gelenekleri ön plandadır. Her iki tarikatın da ibadet dilininin Türkçe olduğu unutmamalıdır. Ez-cümle Ahmed Yesevî'nin 12. yüzyılda ortaya koyduğu, Hacı Bektaş Velî, Sarı Saltık, Otman/Osman Baba,

Asumanî Dede, Avşar Baba, Davud Baba, Akyazılı Sultan, Geyikli Baba Sultan, Gıgıj Dede Sultan, Horosî Dede, Şeyh Çin Osman/Emirci Sultan, Şeyh Nusret, Şeyh Dede, Pertevî Sultan, Batova Sultân gibi şeyhlerin faaliyetleriyle olgunlaşmış tasavvuf rengiyle boyanan Türk Müslümanlığı anlayışı günümüz insanı ve devletleri için de hâlâ geçerliliğini koruyan bir olgudur. Evliya'nın yüzyıllar öncesinde işaret ettiği üzere, Yesevî'nin cübbesi sadece Osmanlılar için değil günümüz Türk dünyası için de güvenli bir limandır.

Kaynakça

- Anonim Tevârih-i Âli-i Osman. (1992). Azamat, N. (Haz.), Marmara Üniversitesi Yayınları.
- Akgündüz, A. (1994). Ebüssuûd Efendi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 10), (365-371) içinde. Türkiye Diyanet Vakfı.*
- Aköz, A., Muşmal, H. & Koç, E. (2021). *Yunus Emre (Kirişçi Baba)*. Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Yayınları.
- Baysun, M. C. (1978). *Evliya Çelebi*. Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 4), (400-412) içinde. Millî Eğitim Basımevi.
- Bilkan, A. F. (2016). *Fakihler ve sofuların kavgası*. İletişim Yayınları.
- Dankoff, R. (2010). *Seyyah-ı âlem Evliyâ Çelebi'nin dünyaya bakışı* (M. Günay, Çev.). Yapı Kredi Yayınları.
- Emecen, F. (2009). I. Selim. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 36), (407-414) içinde. Türkiye Diyanet Vakfı.*
- Eraslan, K. (1989). Ahmed Yesevî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 2), (159-161) içinde. Türkiye Diyanet Vakfı.*
- Evliya Çelebi. (1996-2007). *Evliya Çelebi seyahatnâmesi (Cilt 1-9)*. (S. A. Kahraman, Y. Dağlı, R. Dankoff, Z. Kurşun, Haz.). Yapı Kredi Yayınları.
- Gülten, S. (2023). *Türklerin Hz. Ali'si*. Yeditepe Yayınları.
- Gülten, S. (2026). *Üçler yedüler kırklar*. Timaş Tarih Yayınları.
- Hayat, C. (2024). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nde Kızılbaşlar ve Bektaşiler*. İtalik Yayınları.
- İlgürel, M. (1995). Evliya Çelebi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 11), (529-533) içinde. Türkiye Diyanet Vakfı.*
- İnalcık, H. (2009). Açış konuşması. N. Tezcan (Haz.), *Çağın sıradışı yazarı: Evliya Çelebi* (ss. 13-17). Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2011). *Has-bağçe'de 'ayş u tarab: Nedîmler, şâirler, mutribler (Osmanlı klasik kültür estetiği)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Maden, F. (2013). *Seyyah ve sufi*. Kapı Yayınları.
- Menâkıb-ı Hünkâr Hacı Bektâş-ı Velî Vilâyetnâmesi. (1958). (A. Gölpınarlı, Haz.). İnkılâp Kitapevi.
- Ocak, A. Y. (1999). *Türk sufiliğine bakışlar*. İletişim Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2002). *Sarı Saltuk*. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Okiç, M. T. (1952). Sarı Saltuk'a ait bir fetva. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1(1), 48-58.*
- Öz, M. (1997). *Osmanlı'da "çözülme" ve geleneği yorumları*. Dergâh Yayınları.
- Öz, M. (2005). Muhammed b. Hanefiyye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Cilt 30), (534-536) içinde. Türkiye Diyanet Vakfı.*
- Saifunov, B. & Sambetov, Z. (2023). Ahmed Yesevî hakkında bibliyografik araştırma. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi, (105), 275-292.*
- Tezcan, N. (Haz.). (2009). *Çağın sıradışı yazarı: Evliya Çelebi*. Yapı Kredi Yayınları.
- Tosun, N. & Eraslan, K. (2019). *Hoca Ahmed Yesevî külliyâtı*. Ahmet Yesevi Üniversitesi Yayınları.
- Zilfi, M. C. (2008). *Klasik dönem sonrası Osmanlı uleması* (M. F. Özçınar, Çev.). Birleşik Yayınevi.

EXTENDED SUMMARY

Evliya elebi (1611-1682), a renowned Ottoman traveler and author, presented himself as a multifaceted individual: a hafız (one who has memorized the Quran), a man of letters, a poet, a calligrapher, a painter, and a musician, embodying the refined and gentlemanly ideals of his era. He humbly referred to himself as Evliya-yi bi-riya (the sincere and humble Evliya). His family, with roots in the Germiyan province -a region noted for its numerous poets and writers- had relocated to Istanbul. elebi's education was comprehensive; he received Quran memorization lessons from Evliya Mehmed Efendi and calligraphy instruction from his father. His studies continued at the Enderun (Ottoman imperial palace school), where his gifted voice led him to also pursue music. His introduction to Sultan Murad IV was facilitated by influential figures such as Silahdar Melek Ahmed Ağa (Pasha), Ruznâmeçi İbrahim Efendi, and Hattat Hasan Pasha. elebi's father, Derviş Mehmed Zillî Efendi, served as the chief jeweler of the Imperial Palace, while his mother, of Abaza origin, had been brought to the palace during the reign of Ahmed I.

Evliya elebi meticulously traces his lineage through his paternal side, listing Derviş Mehmed Zillî Efendi, Kara Ahmed, Kara Mustafa, Yavuz Er, Ece Yakub, and Germiyanzâde Yakub. Intriguingly, the figure immediately following Germiyanzâde Yakub is Hoca Ahmed Yesevî, whom elebi venerated as “the pole of poles”, “the sultan of the mystics”, “the head and source of the ninety thousand masters”, and “the Turk of Turks” -a Sufi poet of monumental significance in the Turkic world's conversion to Islam.

Ahmed Yesevî (c. 1090, Sayram, present-day Kazakhstan), a pivotal figure in Turkish Sufi history, was descended from Muhammed Hanefiye, a son of Hz. Ali from a marriage other than with Hz. Fatma. Thus, Yesevî's lineage connects directly to Hz. Ali. Evliya elebi, in turn, not only roots his own ancestry in Hz. Ali but also strategically links it to Ahmed Yesevî, reinforcing his spiritual and historical connections. elebi's extensive knowledge stemmed not merely from observations and oral accounts but also from written sources. He undoubtedly read and was profoundly influenced by Yesevî's hagiography, which he references in his Seyahatnâme despite its current lost status. Furthermore, he was familiar with the hagiographies of Hacı Bektaş Velî and Hacım Sultan, both of which extensively discuss Ahmed Yesevî and his successors. He also consulted Âlî Mustafa Efendi's Knh'l-Ahbâr, a work that provides crucial information about Yesevi dervishes. It is highly plausible that elebi frequently encountered and conversed with Yesevi-Bektaşi sheikhs and dervishes, absorbing their anecdotes about revered figures like Ahmed Yesevî and Hacı Bektaş Velî. This confluence of influences led him to firmly establish his spiritual and genealogical ties to both Hz. Ali and Ahmed Yesevî. Crucially, Evliya elebi consistently attributes the Ottoman arrival in Anatolia, the founding, growth, and enduring success of the Ottoman State, as well as the conquest and settlement of Anatolia, the Balkans, and Istanbul, to the profound spiritual influence of Ahmed Yesevî and his successors.

Evliya elebi's narrative consistently extols the virtues of the Yesevi-Bektaşi dervishes, whom he sees as followers of his ancestral figure, Ahmed Yesevî. An illustrative anecdote from his Seyahatnâme describes a Bektashi dervish, Dervish Sunnah, who unceremoniously enters Melek Ahmed Pasha's palace during a state discussion, proclaiming “Allah, the friend of God, illallah”. Despite his unkempt appearance -barefoot, bareheaded, and seemingly dirty- this Bektashi follower of Hoca Ahmed Yesevî is portrayed with a radiant face and eyes, sweet-spoken, elegant, refined, eloquent, and possessing keen discernment. elebi eulogizes his speech as being “like pearls.”

The era of Evliya elebi was marked by intense religious polemics, particularly in Istanbul, under Sultan Mehmed IV. The Kadızade movement, which originated from the teachings of Kadızade Mehmed Efendi (d. 1635), a preacher during Murad IV's reign, staunchly opposed practices they deemed bid'ah (heretical innovations) that emerged after the Prophet Muhammad's time. They adopted a rigid stance against numerous customs, including sama and devran (spiritual dances), the study of rational sciences, melodious adhan (call to prayer), mawlid (celebration of the Prophet's birth), Quran recitation with melodic intonation, tasliya and tarziya (prayers and supplications), visiting tombs, congregational prayers in places like coffeehouses, smoking tobacco, drinking coffee, and even handshaking and bowing for respect, condemning all these as forbidden (haram). These debates, which gained traction during Murad IV's rule, had roots tracing back to the reign of Selim I. The Ottomans had historically implemented harsh policies against the Safavid order, from its foundational sheikhs Cneyd and Haydar to Shah Ismail. In response to the Safavid threat and the missionary propaganda in Anatolia and the Balkans, the number of Islamic seminaries (madrasas) increased, driven by the belief that an education focused solely on hadith and tafsir

(Quranic exegesis) was the most effective countermeasure. This process ultimately led to the adoption of a stringent religious interpretation among Ottoman scholars and intellectual circles. As F. Emecen (2009) notes, preventing the Safavid threat and emphasizing a strict Sunni understanding -which would subsequently define the contours of Ottoman religious thought- also heralded a significant transformation in political and social life.

The stark contrast between Evliya elebi's glowing descriptions of Yesevi-Bektaşi dervishes and his vitriolic remarks about the Kadızade adherents vividly illustrates his perspective. For elebi, the Yesevi-Bektaşis were radiant individuals, possessing endearing speech, elegance, refinement, eloquence, and discernment, playing a fundamental role in the Ottoman State's establishment. He portrays each of these dervishes, spiritually following Ahmed Yesevı, as a precious element in a divine garden. In stark opposition, a Kadızade encountered in Bitlis is depicted as two-faced, bigoted, a pederast, a treacherous, malicious, deceitful, usurious individual, and a usurper of rights. This radical difference in portrayal reveals elebi's profound alignment with Sufi traditions, particularly the Yesevi-Bektaşi path, and his strong condemnation of the rigid, anti-Sufi stance of the Kadızade movement.

YAZARLARIN BEYANI / DECLARATION OF THE AUTHORS

Katkı Oranı Beyanı	☒ Yazar, alışmanın tmne tek başına katkı sağlamıştır. ☐ Yazarlar alışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır. ☐ alışmaya birinci yazar %XX oranında, ikinci yazar %XX oranında, nc yazar %XX oranında katkı sağlamıştır.
Declaration of Contribution Rate	☒ The author contributes the study on his/her own ☐ The authors have equal contributions. ☐ The first author contributes XX%, the second author contributes XX%, the third author contributes XX%.
Çatışma Beyanı	☒ çalışmada herhangi bir potansiyel çıkar atışması sz konusu değildir. ☐ Yazarlar, alışmadan XXX (firması, kurumu, kişisinin) etkilenebileceğini ve ortaya ıkacak ıkar atışması durumunu ynetmek için onaylanmış bir planının olduğunu beyan etmektedir.
Declaration of Conflict	☒ There is no potential conflict of interest in the study. ☐ Authors declare that XXX (firm, institution, person) may be affected from the study and in case of a conflict of interest they have a confirmed plan in order to administer the case.
Yayın Etiği Beyanı	☒ alışmada etik dışı bir husus bulunmadığını, araştırma ve yayın etiğine zenle uyulduğunu beyan ederiz. ☒ Bu alışma, etik kurul belgesi gerektiren bir alışma değildir. ☐ Bu alışma için _____ niversitesi, Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Kurulundan ___/___/___ tarih ve _____ sayılı kararı ile etik kurul onayı alınmıştır.
Declaration of Publication Ethics	☒ We hereby declare that the study has not unethical issues and that research and publication ethics have been observed carefully. ☒ This study does not require ethics committee approval. ☐ Ethical approval for this study was obtained from the Scientific Research and Publication Ethics Committee of _____ University with decision number _____ dated ___/___/____.
retken Yapay Zekâ Kullanım Beyanı	☒ Bu alışmanın hibir aşamasında retken yapay zekâ aralarından faydalanılmamıştır. ☐ Bu alışmanın hazırlanması sırasında yazar(lar), [NEDEN] amacıyla [ARA/HİZMET ADI] kullanmıştır. Bu ara/ hizmeti kullandıktan sonra, yazar(lar) ieriği gerektiği şekilde gzden geirip dzenlemiş ve yayınlanan makalenin ieriği konusunda tm sorumluluğu stlenmiştir.
Declaration of Generative AI Use	☒ No generative artificial intelligence tools were used at any stage of this study. ☐ During the preparation of this study the author(s) used [NAME OF TOOL / SERVICE] in order to [REASON]. After using this tool/service, the author(s) reviewed and edited the content as needed and take(s) full responsibility for the content of the published article.
Destek ve Teşekkr Beyanı	☒ alışmada herhangi bir kurum ya da kuruluştan mali destek alınmamıştır. ☐ Bu alışma, X Projesi (Proje No: XXXXXX) tarafından desteklenmektedir. ☐ Diğer (Belirtiniz)
Declaration of Support and Acknowledgments	☒ No financial support is taken from any institution or organization. ☐ The study is supported by X Project (Project No: XXXXXX). ☐ Others (Specify)